

Взаємопроникнення елементів народної творчості поляків і євреїв

Ольга ГОЛЬДБЕРГ-МУЛЬКЕВИЧ

Olga Goldberg-Mulkiewicz. Interpenetration of the Elements of Polish and Jewish Traditional Folk Cultures

The old definition of "Shtetl" as the compact Jewish community hermetically isolated from non-Jews needs to be rectified. There were personal relations between the communities and they involved numerous spheres of life. My article is concerned with folk crafts and folk arts; the text focuses not only on the borrowing of motifs, but also on spreading the knowledge of the differences between Jewish and Polish traditional cultures. Most of Jews were craftsmen. Working for non-Jews they had to accommodate themselves to local tradition and local esthetic, but we can also find some examples of mutual interpenetration. We observe such process in tailoring, jeweler's craft, pottery, carpentry, furniture making, paper-cuts.

Keywords: "shtetl", folk crafts, folk art, jeweler's, pottery, carpentry, furniture making, paper-cuts, Jewish-non-Jewish influences

אולגה גולדברג

ההשפעה הדו-צדדית של האלמנטים של התרבות עממית הפולנית והיהודית

ההגדרה הנפוצה של ה"שטטל" כיהודה חברתית יהודית מבודדת לגמרי מן החברה הלא יהודית צריכה להבחן מחדש. היו קיימים יחסים אישיים בין תושבי שתי הקהילות בכמה תחומים של חיי היומיום. המאמר שלי מתבסס על אמונת עממית ואומנות עממית. הטקסט מתרכז לא רק בהשאלות של מוטיבים, אלא גם בהפצת הידע העוסק בהבדלים בין התרבות המסורתית היהודית והתרבות הפולנית המסורתית. רוב היהודים היו בעלי מלאכה שעבדו למען הלא יהודים ולכן היו צריכים להתאים את עצמם למסורות ולאסתטיקה המקומית, אך קיימות דוגמאות של השפעות הדדיות. דוגמאות להשפעות אלו ניתן למצוא בתחומי התכשיטנות, החייטות, קדרות, נגרות בנייה ורהיטים ובמגורות נייר.

מילות מפתח: "שטטל", בעלי מלאכה, קדרות, תכשיטנות, בנאים, יחסי גומלין יהודים-לא יהודים.

“Живемо з ними, як два різні, чужі тіла, що зрослися пологою шкірою й викликають взаємне подразнення”¹ – писав на шпальтах “Вісли” 1890 р. Олександр Свентоховський, закликаючи розпочати систематичні дослідження традиційної культури польських євреїв [Świętochowski, 1890:224]. Абстрагуючись від мети, яку ставив перед собою відомий публіцист, а також від результатів втілення його заклику, не можемо, втім, не погодитися з подальшим змістом тексту: “Але що нам відомо про цю сьому частину населення країни, крім замальовок письменників і низки фрагментарних, пов’язаних хіба що монотонністю нарікань, кореспонденцій журналістів?”. Тож не захоплюючись більше цитатами, нашу розвідку почнемо неспростовним твердженням-тріоюзом: на польських теренах співіснували впродовж віків – поряд з іншими – дві окремішні культури, польська та єврейська.

Їхня окремішність виявлялася в численних компонентах, на які не вплинули інтеграційні процеси, характерні для інших етнічних груп, що також жили на польській землі.

Відображенням такого стану речей є, зокрема, проблематика наукових досліджень, присвячених народній культурі. У Польщі єврейська культура вивчалася лише спорадично і тільки в певній сфері. Так сталося з багатьох причин, передусім через брак належної підготовки, через незнання суті єврейської культури та мов: їдишу й гебрайської. Наявна в деяких дослідженнях інформація про євреїв принагідна, а відповідної тематики їхні автори торкаються радше побічно [Goldberg-Mulkiewicz]. Якщо в поль-

ських етнографічних працях натрапляємо на матеріали, що стосуються євреїв, то лише в контексті досліджень неєврейської культури. Увага до традиційної культури євреїв у Польщі, що певною мірою посилилася в останні десятиліття, на жаль, обмежується проблематикою стереотипу єврея в польській народній культурі¹, творами народного мистецтва або художніх ремесел, які ще можна знайти під час експедицій², та фотоколекціями з міжвоєнного періоду³.

Розвиток єврейської етнографії має свою специфіку. Аж до кінця міжвоєнного періоду науковці обмежувалися передусім публікацією матеріалів, зібраних під час польових досліджень, і майже не виходили за їхні межі. Збирали здебільшого фольклорні тексти та народні вірування⁴. Єврейські автори дуже рідко цікавилися проблематикою контактування культур, взаємостосунків єврейської спільноти із сусідами. До винятків належить праця Ш. Анського, в якій він торкається проблеми взаємозв’язків єврейського й українського фольклору та музики, наводячи цікаві приклади з експедиційних матеріалів, зібраних в Україні [Anski, 1925]. Здебільшого дослідники не звертали уваги на оточення, в якому жила єврейська спільнота протягом століть, зрештою, публікація передусім експедиційних матеріалів не вимагала від них підняття тем, які не стосувалися досліджуваного середовища. Такий підхід був властивий тогочасній фазі розвитку суспільства, він пояснюється загальноприйнятим і значною мірою слухним переконанням у тому, що процеси, які формували життя єврейських спільнот, стимулювалися передусім релігійними приписами, які дуже скрупульозно й дріб’язково регулювали пове-

дітку членів єврейської громади, утруднюючи контакти зі світом за межами її культури⁵. Почуття власної відрубності, формоване упродовж століть, посилювало ізоляцію групи. Прагнення зберегти власну окремішність, наявні всередині єврейської спільноти, були сильними, а зовні вони стикалися з несприйняттям сусідів, яке ще більше посилювало їх. Переконаність у цілковитій ізоляції мешканців містечка дискутується донині у працях багатьох етнографів. У збірнику матеріалів наукового семінару, організованого Маргарет Мід, де реконструйовано модель єврейського містечка, Марк Зборовський та Елізабет Герцог пишуть: "Моє містечко (штетл) – означає мою спільноту, а спільнота означає єврейську спільноту" [Zborowski, Herzog, 1967]. У цій колективній праці здійснено опис євреїв у містечку Східної Європи без жодної згадки про тих, хто жив поряд. Певну інформацію про населення, яке живе поряд зі спільнотою євреїв, дають Діана К. Роскіс і Д. Роскіс. Відповідно до задуму авторів, їхня популярна книжка покликана відтворити модель містечка на основі даних (передусім з Тишовець) про єврейську спільноту, втім, вона містить також розділ під назвою "Євреї і шляхта". Цей розділ містить кілька оповідань і літературних текстів, що описують історичні події та традицію взаємозв'язків євреїв та поляків. Щоправда, головна увага звернена на спосіб життя євреїв та власника містечка, а про сусідів згадується лише принагідно [Roskies, Roskies, 1979]. Гадаємо, прикладів достатньо.

За такої ситуації етнограф отримує (майже в усіх працях) окремі описи польської і єврейської культури, здійснені з етноцентричних позицій. Дослідження на тему взаємовпливів і зв'язків між двома культурами проводили передусім фольклористи⁶ й мовознавці⁷. Інші сфери життя, в яких могли відбуватися взаємозв'язки, і про які відомо, що вони там відбувалися, залишилися, за небагатьма винятками, поза увагою дослідників народної культури.

Саме через це наше дослідження зосереджене на висвітленні принципів тез на тему взаємовпливів і взаємозапозичень у народній художній творчості й зіставленні цих тез із матеріалами, зібраними в експедиціях.

Розкриття цієї теми варто розпочати з розгляду особистих контактів між творцем художнього виробу, з одного боку, та споживачем цього виробу, – з другого. Спершу розглянемо особливості праці ремісників, які жили у двох сусідніх спільнотах.

Як відомо, євреї в малих містечках здійснювали чимало послуг для неєврейського населення містечка, зокрема його околиць, як у торговельній, так і в ремісничій діяльності. Останній не вчилися спеціально, вона не спиралася на певні обов'язкові критерії. Дуже часто це були різні роботи, виконувани принагідно, і тимчасові, що залежали від попиту мешканців [Goldberg-Mulkiewicz, 1982], як неєвреїв, так і євреїв. Єврейські ремісники працювали паралельно з ремісниками інших національностей. Ті, в свою чергу, надавали послуги і для своїх, і для євреїв. Отже, існував взаємообмін ремісничих послуг та рух готових виробів від однієї групи до іншої. Не часто траплялося, щоб виробі, перш ніж потрапити до споживача, виготовлялися по черзі неєвреями і євреями.

Небагато було спільних ремісничих майстерень, співпраця між обома групами найчастіше відбувалася по лінії купець – ремісник, а не ремісник – ремісник. Євреї працювали переважно для середнього споживача (виняток становили ремісники-рознощики, скажімо, кравці), вони продавали на ярмарках свої вироби – різні частини народного вбрання та інтер'єру сільської хати. Для того, щоб краще продаватися, їхня продукція мала бути "гарною", мусила відповідати естетичним смакам клієнтів, тобто представників сусідньої групи. При цьому слід зазначити, що естетичні смаки двох сусідніх груп були абсолютно різними. Тож єврейський майстер повинен був ураховувати не лише свої, а передусім чужі бажання. Зробити це було непросто. Адже мешкав він зі своєю спільнотою цілком ізольовано (дім, синагога, цвинтар) і був оточений здебільшого предметами релігійного культу. Їм були властиві зовсім інші, закорінені в єврейській традиції естетичні цінності, більше того, вони виступали провідниками цієї традиції. Такі предмети були для єврейського ремісника зрозумілими, сповненими близькою йому символіки, яка в єврейській художній творчості, як відомо, відіграє визначальну роль. Приступаючи до виконання й оздоблення предметів для інших, він мусив повністю відійти від близьких для нього канонів та символіки і творити інші орнаменти, а не ті, що визначені власною традицією. Бувало, що протягом усього життя саме така творчість давала йому засоби до існування.

Ремісник неєврей, який працював для єврейського споживача, також мав подібні проблеми, але в умовах містечка таке траплялося значно рідше з огляду на специфічну професійну структуру. Для обох груп, що дотримувалися власних традицій, проблема виконання замовлення або предмета на продаж стояла гостро. Омінаючи поширене під кінець міжвоєнних років гасло антисемітів "не купуй у жида", яке в межах дослідження всього культурного процесу все ж не варто брати до уваги, мусимо розглянути питання відмінності протилежних ідеологій обох груп, тобто відмінності віросповідань. Дві релігії, в рамках загальноприйнятих категорій мислення, були ворожими одна одній. Польське сільське населення під впливом костюлу вважало, що саме євреї розіп'яли Христа, відтак вони винні в його смерті. У свою чергу, в очах єврейської спільноти саме католицька церква була причиною більшості нещастя, які протягом віків переживав єврейський народ.

За загальноприйнятими правилами поведінки, купівля у єврейського ремісника предметів щоденного вжитку, одягу, умеблювання, знарядь праці не становила для християнина проблеми релігійного характеру. Але євреї заробляли не лише такими виробами. До класичних прикладів уникнення дражливого проблем належать вироби єврейських золотарів із краківського району Казимеж [Seweryn, 1935]. Серед коштовностей, виготовлених ними для жителів околиць Кракова, були, зокрема, оздобні хрестики, які продавалися передусім під час краківських відпустів (костюльних свят). Єврейські майстри ці вироби не продавали самостійно, а здавали їх на комісію католицьким перекупникам, унікаючи в такий спосіб негативної реакції потенційних клієнтів. На жаль, не знаємо

реакції релігійної влади спільноти на таку продукцію єврейських ремісників. Як відомо, єврейські релігійні закони забороняли виробляти предмети, призначені для чужих культур. Однак через важку економічну ситуацію спільноти такими заборонами нехтували, і вони втрачали силу обов'язкових⁸.

Ситуація з купівлею членом єврейської спільноти предметів щоденного вжитку у прихильника іншої віри була іншою. Суворі релігійні приписи стосувалися всіх сфер буття традиційної єврейської родини, зокрема регламентували створення ремісником предметів побуту. Замовлення більшості речей у неєврея вважалося небезпечним, оскільки вони могли виявитися непридатними для використання в господарстві, що велося відповідно до законів Мойсея. Обмеження стосувалися передусім способу виготовлення предмета, а не його форми чи оздоблення, крім випадків застосування символів християнської релігії в орнаменті. Так, євреї дуже рідко віддавали шити одяг неєврейському кравцеві, побоюючись порушити припис "шатнес", що забороняє змішувати вовну з льоном як у тканині, так і в уживаних для шиття чи оздоблення нитках. Одним із особливо суворих був наказ дотримуватися ритуальних приписів при виконанні кухонного посуду. З цієї причини підляські гончарі, випалюючи посуд для єврейського торгівця напередодні свята Песах, отримували від нього наказ залишати посуд після випалювання всередині печі. Єврейський купець сам приїжджав спорожнати піч. Він вантажив посуд на воза, після чого розвозив його і продавав своїм одновітцям⁹. Лише таким чином він міг їх переконати, що посуд відповідає правилам кошерності, особливо суворим у цей період, і може використовуватися під час свята. Справа замовлення євреями предметів релігійного культу в іновірців, а передусім у християн, була завжди проблемною для єврейських спільнот діаспори. Труднощі для єврейських спільнот виникали тому, що в деяких професіях християни домінували, наприклад серед золотарів, і це створювало проблеми у придбанні величного і гарного опорядження, скажімо, сигнаги. Неодноразові звернення до рабінів та численні дискусії на цю тему закінчувалися переважно декретами, які давали дозвіл замовляти й уживати під час релігійних обрядів предмети, виконані вірними іншого віросповідання [Katz, 1960: 37]. У досліджуваній період не фіксуємо санкцій щодо закупівлі предметів релігійних обрядів, адже давні заборони втратили свою обов'язковість, однак замовлення в неєвреїв предметів опорядження синагоги чи інших предметів культу натрапляли на внутрішній опір деяких членів спільноти. Немає, мабуть, потреби пояснювати, що такі предмети мусили виконуватися за детальними вказівками замовників.

Щодо контактів ремісник – споживач, які відбувалися між двома групами, спостерігаємо ще одну проблему, яка досі не висвітлювалася ні в наукових дослідженнях, ні в художній літературі. Постає питання, якою мірою ремісник, або, точніше, виробник окремих предметів, брав участь в обрядах, що мали магічне значення для чужої йому групи, саме у зв'язку зі своєю професією. Відомо, що євреї в деяких районах Польщі займалися теслярними і столярними роботами. Знаємо також, що будівництво до-

му було пов'язане з низкою магічних заходів, які мали забезпечити міцність будинку, здоров'я й щастя його майбутніх мешканців. Відтак залишається відкритим питання, чи брали участь єврейські ремісники в цих обрядах, чи їх виконував хтось інший? Чи факт зведення будинку євреями впливав на зміну окремих магічних дій, а може, приводив до відмови від них, скажімо, від спільного для всієї групи урочистого акту завершення будівництва? Як відомо, обряд "віхи" шанувався, і його повсюдно дотримувалися, влаштовуючи з такої нагоди якийсь почастинок. "Віхи", які ставили на сільських чи маломістечкових хатах, – це оздоблені кольорові деревця або, рідше, букети. На єврейських будинках околиці Веньшизни іноді ставили зірку Давида на високому дроті; чи вона виконувала такі самі функції, як віха, невідомо.

Прикладом стирання меж між своїми й чужими у той період може слугувати поданий Кольбергом опис весілля з ломжицької землі [Kolberg, 1964]. Як зазначає дослідник, у цій місцевості траплялося, що євреї, яка мала в містечку пекарню, доручали випікання весільного короваю, який, як відомо, відіграє важливу роль у весільному обряді. Пекарка особисто приносила коровай на весілля і вносила його у відповідний момент під час урочистості. Учасники застілля вітали її традиційними співами, дякуючи за приготування хліба. За таку послугу їй не платили грошима, а відповідно до звичаю, прийнятого між сусідами, віддячували подарунками.

Прикладом змін, що відбулися в обряді під впливом сусідів, може слугувати звичай саджання молодої на діжку під час єврейського весілля на Віленщині. Він відсутній у традиційній єврейській обрядовості, й факт запозичення від сусідів є очевидним¹⁰.

Обмежимося цими прикладами¹¹, адже нас цікавить передусім предмет і його орнамент. Завершуючи тему обрядів, доречно буде згадати про обрядову "клекотку" – предмет подібної форми, який використовувався в обох групах у схожих обставинах. Оминаючи деталі походження звичаю і його історії, нагадаємо магічну роль цього предмета – шумом відганяти злі сили. У досліджуваній період "клекотки" повсюдно використовували в костельній літургії під час Великого посту – від Великого четверга до Великої суботи – протягом трьох днів, коли мовчать костельні дзвони. У ці дні такі брязкальця стають дуже популярними серед дітей, які скрізь ними граються [Sewerup, 1960]. "Клекотки" мають різну форму, найпоширенішими є дерев'яні, виконані за таким принципом: дощечка обертається на карбованому валику і видає при цьому голосне тріскотіння.

Ідентичний предмет використовується і євреями у той самий період, тобто весною у день свята Пуриму, коли в синагозі читають Книгу Естер. І коли під час читання згадується ім'я злого Гамана, молоді хлопці зчиняють галас, щоб його не почули. Це робиться в різний спосіб: юнаки тупотять ногами, кричать, але найчастіше тріщать брязкальцями, які на ідиш мають назву *грагер*. Такий звичай відомий в усій Європі. Розмаїтими були форми *грагерів*, але до найпопулярніших (не лише на теренах Польщі) належать зроблені за принципом "клекотки". Найчастіше їх виконували з дерева, але відомі також металеві й навіть

зроблені із слонової кістки. Як бачимо, ідентичний предмет використовувався двома сусідніми групами в подібних обставинах. Ця аналогія не була досі відзначена в етнографічній літературі.

Не спиняючись на магичній функції предмета й подібності, яка з неї випливає, розглянемо питання оздоблення. Отже, скромний геометричний орнамент польських клекоток не зустрічається на відомих нам єврейських грагерах. Утім, у нашому розпорядженні є незначна кількість екземплярів, які походять зі Східної Європи. Грагери найчастіше гладенькі й неоздоблені. Єдиним орнаментом може бути ім'я Гамана. Зроблені з інших матеріалів (срібло, мідь, слонова кістка) бразальця можуть містити текст, вирізьблену постать Гамана або яку-небудь сценку, що ілюструє мотив із Книги Естер, іноді рослинний орнамент. У такій орнаментіці ми не знайшли характерних для теренів Польщі мотивів. Навпаки, грагери з території Польщі чи Східної Європи не відрізняються за своєю орнаментикою від загальновідомих і уживаних в інших країнах Європи.

Переходячи до категорії предметів та орнаментів, які їх оздоблюють, спершу слід торкнутися теми, що викликає зацікавлення як у дослідників польського, так і єврейського народного мистецтва, – це взаємовпливи у витинанці в процесі її розвитку в обох культурах.

Дискусії на цю тему були уважно проаналізовані О. Блаховським, і, на нашу думку, немає потреби повертатися до наведених ним аргументів [Błachowski, 1986]. Для нас лише важливо нагадати, що проблема взаємовпливів і запозичень зводиться до двох основних аспектів. Перший, найважливіший, на думку деяких авторів, стосується безпосередніх контактів єврейського і місцевого населення. Адаже саме вони мали вести до взаємних запозичень, або ж до переймання мистецтва паперових витинанок. Другий аспект, який значно менше цікавить дослідників, стосується орнаменту й техніки витинання. Не вдаючись до дискусії, вважаємо за необхідне висловити кілька зауважень стосовно орнаментики та поширених технік виконання витинанки – польської та єврейської. Нагадаємо думку відомої дослідниці єврейської витинанки Гізи Френкельової, яка писала: “Єдиним типом єврейської витинанки, де проникнення (взаємовпливів. – О. Г.-М.) було б можливим, є група витинанок, що наклеюються на вікна під час Зелених свят” [Frenkel, 1965]. Отже, ведучи мову про можливість впливу єврейської витинанки на польську, не можна забувати, що витинанки польських євреїв поділяються на дві основні групи, відмінні орнаментом і технікою виконання. Такий поділ, на нашу думку, відрізняє традиційну єврейську витинанку польських євреїв від єврейської витинанки з інших країн, скажімо, Німеччини чи Туреччини. Необхідно критично сприймати часто цитоване дослідниками висловлювання Стефана Чарновського: “Польські селяни напевно запозичили від місцевих євреїв і техніку, й основні принципи композиції орнаменту – складання паперу для витинання ножицями так, щоб малюнок повторювався двічі або чотири рази, а найчастіше, щоб укладався радіально” [Ibid: 13]. Адаже воно стосується лише однієї підгрупи місцевих витинанок, які виконують на свято Шавуот. Не можна забувати, що тра-

диційні витинанки, зроблені німецькими, італійськими, турецькими, марокканськими євреями, характеризуються зовсім іншою технікою. Їх витинали не ножицями, а гострим ножом на папері, складеному вздовж вертикальної осі й прикріпленому до дошки. Окремі елементи орнаменту не повторювалися, а взаємодоповнювалися з обох боків вертикальної осі. Якщо проаналізувати орнамент витинанки, висновки будуть такі самі. Напевно, розети – *rojzele'ch* – не дуже, або й узагалі не відрізнялися від опочинських зірок чи старої радомської витинанки. Так само їхня образність, найчастіше навіяна біблійними мотивами, аналогічна польській. Важче знайти спільні елементи, наприклад, у мізрахах, які характерні для єврейської витинанки поза Польщею.

Питання відмінностей в орнаменті й композиції витинанок різних єврейських територіальних груп досі не досліджувалося, тож ми не можемо його оминати. Виявилось, що пошук польсько-єврейських зв'язків у групі традиційної витинанки є особливо складним. Скажімо, в мізрахах німецьких євреїв трапляються вкомпоновані сцени, запозичені безпосередньо із сучасної їм німецької витинанки, у менорах, які витинали марокканські євреї, повторюється характерна для цих теренів хамса – амулет у формі долони – або елементи, запозичені з локальної архітектури. У єврейській витинанці, що походить з теренів Польщі, таких елементів дуже небагато. Можна побачити місцеві мотиви у фігурах півнів, що нагадують поширені “флюгери на костюлах”; певною мірою – у фігурах орлів, щоправда двоголових, але обриси їхніх крил виразно асоціюються з польським державним гербом. Утім, це не нові елементи візерунків, оскільки птахи – півень, двоголовий орел – відомі елементи єврейської витинанки, запозиченою можна вважати хіба що їхню форму. Проблема мотиву, що представляє “дерево життя” і простежується як у польській, так і в єврейській витинанках, як слушно вважає А. Блаховський, – слід розглядати в інших категоріях, ніж обмежені взаємовпливи обох груп [Ibid: 22, 23].

Шукаючи елементи, що перейшли з творчості однієї групи до іншої, сусідньої, ми, звичайно, виходимо за сферу особистих контактів, зумовлених конкретною ситуацією, хай вона для нас і найважливіша. Творчість сусідньої групи рідко ставала джерелом натхнення ремісників. Ізолюваність стосунків у межах груп, інша релігія спричинилися до того, що в малому містечку неєвреї мав обмежені можливості розглядання синагоги всередині, так само як і предметів, пов'язаних з релігійним культом. Народне мистецтво анонімне, тому, дискутуючи на тему орнаменту народних меблів чи будинків, не можемо напевно сказати, як він потрапив до сільської спільноти, хто був його автором, до якої групи ремісників належав. Утім, це не найважливіша з наших проблем.

Класичним прикладом орнаменту, який, без сумніву, був навіяний єврейською традицією, є малюнок на горчанській скрині. Компонуючи зображення, митець застосував рідкісний на цьому терені метод одного поля оздоблення [Reinfuss, 1954]. Він не заповнив його, як це було прийнято, квітковим чи зірковим мотивом, а використав характерний для єврейського мистецтва орнамент мено-

ри. Його форма подібна до ханукового свічника. Визрно бачимо вісім ramen і дев'ять, розміщене посередині, що асоціюється із формою свічника, із вогником *шамаша* (свічки, від якої запалюють свічник на Хануку). Кожне ramo-но завершується схематично зображеною квіткою – розетою, яка має нагадувати глядачеві візерунок ханукового свічника із запаленими вогнями.

Але, як відомо, пошук окремих мотивів і виділення їх із орнаменту є справою досить сумнівною. Тому обмежимося цим переконливим, на наш погляд, прикладом і перейдемо до розгляду композицій орнаментів, які вважаємо за запозиченими. Найкращими ілюстраціями цієї думки є дерев'яні елементи, що оздоблюють сільські будинки. Вони поширені на значних теренах, отже, не були витворами одного ремісника чи однієї будівельної бригади. На явище копіювання зразків архітектурного оздоблення звернув увагу Вітольд Диновський [Dunowski, 1935], ми доповнюємо його спостереження.

Отже, до однієї з найпоширеніших у традиційному єврейському мистецтві належить геральдична орнаментальна схема, що найчастіше представляє двох левів, грифонів, оленів чи птахів у профіль. Вони зазвичай спираються на задні лапи, а передніми підтримують центральний мотив усього орнаменту. Такими найчастіше є Таблиці Мойсея, щит або картуш із текстом, що пояснює функцію даного предмета (у витинанці це звичайно слово мізрах, в амулеті – текст закляття, на обрядовому кубкові – благословення для дому власника посудини); завершенням центрального мотиву може бути також корона. Така схема виступає повсюдно, і наведені нами приклади парохету чи витинанки не становлять винятку. Ідентичні орнаментальні схеми, помічені на верхівках домів у Луковському та Білгорайському повітах, підтверджують тезу про взаємозапозичення. На зв'язок між єврейською орнаментикою та орнаментом архітектурного оздоблення Білостоцького повіту вказують приклади верхівок домів у с. Збуч колишнього Гайновського повіту або у с. Чижі тогочасної повіту. Обидва візерунки скомпоновані вздовж вертикальної осі: у збучанському домі центральним мотивом є дата побудови й розміщений під нею номер земельної ділянки. Уміщена в рамці дата фланкована двома птахами й тваринами, що, очевидно, зображують зайця, вовка або собаку. Уся композиція пов'язана багатим рослинним орнаментом, дуже геометризований. Такий самий орнамент і вкомпоновані в нього птахи утворюють верхівку дому в Чижях. У єврейському мистецтві черпав натхнення той, хто створив надвіконник у Тополянах. Його центральним мотивом є близька єврейській традиції арфа короля Давида, яку фланкують два грифони. Як уже зазначалося, небезпечно вилучати окремі мотиви з цілісної композиції, але можна припустити, що два леви, які оздоблюють надвіконник у с. Посядли, примандрували сюди з єврейської орнаментики. Лев як мотив орнаменту не характерний для традиційного мистецтва цього регіону, натомість він надзвичайно часто трапляється в єврейській іконографії. Там він символізує лева Юди, є героєм часто цитованої сентенції праотців: "Будь витривалим як тигр, легким як орел, прудким як олень, а сильним як лев, аби виконува-

ти волю Отця в небесах" [Sentencie Praojców]; він може також символізувати чоловіче ім'я *Аріс*.

Історія розпорядилася так, що нині в маленьких польських містечках уже немає численного єврейського населення. По ньому залишилися деякі об'єкти архітектури, що відрізняються від місцевої. Скажімо, ще трапляються у Польщі давні божниці. У небагатьох випадках збереглися будівлі давньої форми, в яких нині містяться музеї, бібліотеки чи інші громадські установи. Однак більшість із них була знищена. У тих будинках, що вціліли, живуть нові мешканці й, крім деяких винятків, архітектура їхніх осель не відрізняється від традиційної. Бувало, що євреї прикрашали свої помешкання зіркою Давида, оточеною орнаментом. Цей звичай, що стосувався будівель, в яких містилася синагога або мешкав рабин, відомий не лише на терені Польщі. Прикладом його втілення є дім у Тикочині, у вікно балкона якого вкомпонована зірка Давида, що втратила своє давнє значення, і є просто збереженим елементом архітектури.

Пошук мотивів, запозичених із художньої творчості сусідів у традиційне єврейське мистецтво, на жаль, не приніс значних результатів. Цей процес формувалася тут інакше. Нині маємо у своєму розпорядженні переважно предмети релігійного єврейського культу, які не сприяють розкриттю теми. Адже за своєю природою вони оздоблені мотивами з релігійною символікою. У випадках, якщо в оздобленні культових речей використовувалися нетрадиційні орнаменти, їх запозичували передусім з художнього ремесла. Впливи різних стилів тут значні, але ця проблема виходить за межі тематики нашої статті¹². Окремо стоїть питання впливу місцевого мистецтва на вишивку. Матеріалом для розгляду є передусім вишивані серветки для накривання хали на святковому столі або торбинки для мади. У такій вишивці виразно бачимо мотиви, незбагненні традиційному єврейському мистецтву, вони дещо більшого почерпнуті зі зразків, що їх висилала відома фірма, а також із журналів мод. Аналогій із народною вишивкою на цих серветках не спостерігаємо. Шукаючи прикладів оздоблення предметів щоденного вжитку, отримуємо ті самі результати. Хоч їхні візерунки перебувають поза сферою єврейської традиції, вони походять з місцевих промислових зразків. Аналізуючи мотиви оздоблення на керамічних виробках єврейської мануфактури з Любичі Королеської, не поділяємо погляду, що вони запозичені безпосередньо з народної художньої творчості [Frenkel, 1975], з народної кераміки. Їхні узори не відрізняються від тогочасних, характерних для інших мануфактур, у сусідніх Баранівцях чи Городниціях [Koweska, Łosiwie, Winogradów, 1975]. Такі вироби, звісно, належать до художнього рукоділля, нам відомі причини, які вплинули на їхні мотиви та джерела, з яких почерпнуто ці візерунки.

Таким чином, можемо наголосити, що обидві культури, які співіснували поряд тривалий час, попри значну відмінність і взаємну ізоляцію, не розвивалися цілком нарізно. Існували елементи, які проникали з однієї культури в іншу, як у сфері звичаїв, так і в ремісничій творчості містечка чи села. Вони змінювали місцеву традицію і залишалися постійним елементом культури.

Примітки

¹ Див., наприклад: Gała A. Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej. – Warszawa, 1987; Goldberg-Mulkiewicz O. "Obcy" w obrzędzie weselnym // Literatura Ludowa. – 1987. – N 2. – S. 48–56. Goldberg-Mulkiewicz O. Postać Żyda w polskiej rzeźbie ludowej // Polska Sztuka Ludowa. – 1980. – R. 34. – Nr. 3, 4. – S. 218–226; Goldberg-Mulkiewicz O. The Stereotype of the Jew in Polish Folklore // Studies in Aggadah and Jewish Folklore. Folklore Research Center Studies / Ed. I. Ben-Ami, J. Dan-Jerusalem. – 1983. – T. 7. – S. 83–85; Goldberg-Mulkiewicz O. Polish Folk Culture and the Jew // Poles and Jews, Myth and Reality. – New York, 1986. – P. 479–490.

² Прикладом такої праці є альбом Моніки Краєвської (Krajewska M. Czas kamieni. – Warszawa, 1982.)

³ Подібних публікацій останнім часом з'явилося кілька. До найважливіших з погляду документації належать: Dobroszycki L., Kirshenblatt-Gimvett B. Image before my Eyes. – Schocken-Books. – New York, 1977; The Polish Jews 1914–1939 / Ed. N. Tamiir. – Tel-Aviv, 1983.

⁴ Див., зокрема: Weinreich U. Yiddish Language and Folklore. – New York, 1959; Noy D. Eighty Years of Jewish Folkloristics // Studies in Jewish Folklore. Association for Jewish Studies / Ed. F. Talmage. – Cambridge, Massachusetts, 1981. – P. 1–13.

⁵ Tartakower A. Ha-Hevra ha-jehudit. – Tel-Aviv; Jeruzalaim, 1965. – Ч. 2 (Hebrew); Katz J. Masoret u maszber. – Jeruzalaim, 1958. – S. 28–40.

⁶ Започаткував їх Іван Франко (Franko I. Wojna Żydowska, przyczynek do studiów nad literaturą ludową // Wisła. – 1892. – T. 6. – S. 263–298; 1893. – T. 7. – S. 82–83.

⁷ Див., зокрема: Altbauer M. Język polski w szkole żydowskiej // Zrąb. – 1934. – N 5. – S. 51–56; Altbauer M. O słownictwie polskim Żydów // Miesięcznik żydowski. – 1932. – T. 2. – S. 184–187.

⁸ Див. Katz J. Bein jehudim l'goim. – Jeruzalaim, 1960. – S. 35–40. Прикладом незгоди євреїв є питання, скерсоване одним із вірян до відомого вченого в листі рабина Моше Іссерлеса. Він питає, чи єв-

рей може продавати хрести. Рабин відповідає, що так. Однак, тут необхідно зазначити, що питання, як і відповідь, знаходимо лише в першому виданні праці, у наступному весь цей абзац опущено. (Isserles M. Sefer darkei Moshe. Jore dea, siman 100–101. – Sulzbach, 1692.)

⁹ Див.: Materiały z Archiwum Pracowni Badań Sztuki Ludowej IS PAN.

¹⁰ Цю інформацію нам надав пан Зюзя Єфрон, за що складаємо йому сердечну подяку.

¹¹ Тема польсько-єврейських контактів у традиційних обрядах розвинута ширше у праці: Goldberg-Mulkiewicz O. Kontakty polsko-żydowskie w kulturze ludowej Podlasia – obrzędy // Uniwersytet Warszawski, filia w Białymostku [звіт з конференції, вересень 1988].

¹² Не вважаємо за потрібне наводити всю багату літературу на тему єврейського мистецтва. Цікаві приклади щодо впливів, які спричинилися до форми "Бальзамічки" див.: Towers of Spice // The Israel Museum. – Jerusalem, 1982.

Література

Anski Sz. (Sz.-Z, Rappaport.). Folklor un etnografye – Gezamlte shriftn. – Wilno; Warszawa; Nowy York, 1925. – T. 15. – S. 257–268.

Biachowski A. Polska wycinanka ludowa. – Toruń, 1986. – S. 12–23.

Dupowski W. Sztuka ludowa Wileńszczyzny i Nowogródziny. – Wilno, 1935. – S. 19.

Frenkel G. Wycinanka żydowska // Polska Sztuka Ludowa. – 1965. – R. 19. – N 3. – S. 141.

Frenkel G.. Little Known Handicrafts of Polish Jews in the Nineteenth and Twentieth Centuries // Journ. of Jewish Art. – 1975. –

Vol. 2. – P. 43–49.

Goldberg-Mulkiewicz O. Ethnographic Subjects Relating to Polish Jews in Polish Scientific Literature. – Jerusalem. (У друці).

Goldberg-Mulkiewicz O. Jewish Textile Printers in Eastern Europe // Folklore Review. – 1982. – N 2. – S. 152–157.

Katz J. Op. cit., 1960. – S. 37.

Kolberg O. Dzieła wszystkie. – Mazowsze, 1964. – T. 28.4. – Wrocław; Poznań. – S. 172, 183.

Kowecka E., Łosiowie J. i M., Winogrod L. Polska Porcelana. – Wrocław; Warszawa, 1975.

Reinfuss R. Ludowe skrzynie malowane. – Warszawa, 1954. – S. 36.

Roskies D. K., Roskies D. G. The Shtetl Book. – New York, 1979.

Sentencje Praojców. – V. 23.

Seweryn T. Polskie zabawki ludowe. – Warszawa, 1960. – S. 31–50.

Seweryn T. Krakowskie klejnoty ludowe. – Kraków, 1935. – S. 30.

Świętochowski A. Żydzi na prowincji // Wisła. – 1890. – T. 4. – S. 224, 225.

Zborowski M., Herzog E. Life is with People. – Schocken Books. – New York, 1967. – S. 22.

Пер. з поль. Н. Сидяченко